

Ideológia és társadalmi gyakorlat

Három esztendő felt el azóta, hogy pártunk Központi Bizottsága 1971. november 3—5-i teljes ülésén elfogadta a párt ideológiai programját. Az esemény felidéése már csak azért is időszerű, mert 1974. novemberre ugyancsak történelmi dátum — még hozzá kivételes jelentőségű dátum — pártunk és egész népünk életében. Am túl a pusztán naptári egybeesésen, a november 25-én összeülő XI. kongresszus megvitatásra és elfogadásra váró, alapvető dokumentumaival éppen az 1971. novemberi plenáris jelentőségét és időszerűségét emeli ki. Akkor a párt a maga ideológiai programját dolgozta ki, most a párt általános, távlati programjának kimunkálása kerül napirendre, azé az alapvető dokumentumé, amely az 1972. júliusi Országos Konferencia határozata értelmében szerves alkotórészként magában foglalja az ideológiai programot.

Három esztendő távlatából, a XI. kongresszus történelmi dokumentumainak fényében, az 1971. novemberi plenáris határozatának jelentősége különös hangsúlyt kap nemcsak azért, mert a tulajdonképpeni kiindulópontot jelentette a párt általános programjának kimunkálásában, hanem azért is, mivel ideológiai program minőségében mintegy előlegezte azt az elvi alapot, amelyre az általános pártprogram egésze épült. Túl azon, hogy reflektorfénybe állította az ideológia kiemelkedő szerepét korunkban általában és a szocialista építés gyakorlatában különösen, az 1971. novemberi plenáris társadalmi jelenünk alapvető követelményeként fogalmazta meg mindennapi lét- és cselekvésmódunk mélyreható forradalmasítását, olyan társadalmi viszonyok kimunkálását, amelyekben testet ölt a magasrendű kommunista eszméiség. Pártunk általános programja, meghatározva tevékenységünk fő irányait „A sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építésére és Romániának a kommunizmus felé haladására“, abból az alapkövetelményből indul ki, és legmélyebb értelmét abból a felismerésből meríti, hogy az új társadalom építése korántsem egyszerű technikai probléma, hanem izzig-vérig forradalmi gyakorlat, amelynek életető lelke a forradalmi elmélet, a tudományos ideológia.

Az ideológia jelentőségének és szerepének a hangsúlyozása voltaképpen elvi állásfoglalás egy olyan kulcsfontosságú kérdésben, amely a nemzetközi filozófiai élet frontján az utóbbi időben messzegyűrűző elméleti vitákat váltott ki, és vált ki ma is. Persze, a polémia korántsem új keletű, hiszen mióta Mannheim Károly *Ideológia és utópia* című műve napvilágot látott (1929), az ideológia lényegének, funkciójának, a tudományhoz való viszonyának kérdése valamilyen formában mindig ott szerepel a legkülönbözőbb filozófiai tanácskozások, viták napirendjén. Az újszerűt, ami az utóbbi időben a kérdés iránti érdeklődést nem marxista és marxista körökben egyaránt szokatlanul felfokozta, az ideológia „történelmi meghaladottságának“ gondolatában kell keresni. Ha Raymond Aron *L'opium des intellectuels* című munkája (1955) még csak konklúzió formájában fogalmazta meg, Daniel Bell *The End of Ideology* című könyve (1960) már címében is meghirdette az ideológia „alkonyának“ tételét. Ebben a felfogásban nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy az ideológia elvesztette társadalmi létalapját, megérett arra, hogy a történelem lomtárába kerüljön. A pozitívizmus a megismerés birodalmából kilépett a társadalmi-politikai gyakorlat területére. Miután ott a metafizika, illetve a filozófia létjogosultságát alapjában megkérdőjelezte, itt bejelentette az ideológia napjának leáldozását. Ott is, itt is a „tisza tudomány“ nevében lép fel, és mint ahogy az egész megismerést pusztán logikai, illetve nyelvelvezési problémává „tisztította le“, ugyanúgy a társadalmi élet egész problematikáját a szervezés és vezetés objektív technikájára kívánja redukálni.

Bármennyire különösen hangzik is, a dezideologizálás gondolata nem egyszerűen légből kapott követelés, hanem a maga módján összefügg korunk számos meghatározó jelenségével. Aligha tagadható például az, hogy a világméretekben kibontakozó tudományos-műszaki forradalom a társadalmi rendszerek különbözősége ellenére számos közös problémát vet fel, amelyek megoldása a tudományos erőfeszítések egybehangolását teszi szükségessé. Am ez még nem minden. A tudomány közvetlen termelőerővé hatalmasodása olyan sajátos folyamat, amely csak a természeti és részben a társadalmi mozgás mind elvontabb, általánosabb és egyenesebb szintű modellezése és kibernetikai reprodukciója révén bontakozhat ki,

Már maga ez a körülmény azt a látszatot kelti, mintha a tudomány a maga szükségszerű mozgása révén egy társadalmilag „semleges“ közeget hozna létre, amely a kérdések szigorúan és egyértelműen „tudományos“ megközelítését tenné lehetővé, és ezzel mintegy feloldozná a tevékenységet az érték- és norma-kötöttségek alól. Amikor Ernst Topisch a nagy ideológiák korának lezárulását a mai tudományos-műszaki haladással, a jelenkor társadalmi-gazdasági fejlődésével magyarázza, akkor tulajdonképpen a szóban forgó látszatot emeli az általános elméleti igazság rangjára. Ha közelebbről szemügyre vesszük, akkor arra is rá kell jönnünk, hogy a dezideologizálás híveinek érvelésében a tudományos igazságnak és az értékítéletnek a polgári gondolkodásban immár hagyományos szembeállítására kísérte. De hogyan? Nos, az itt mutatkozó különbség már csak azért is figyelemre méltó, mivel benne így vagy úgy, közvetlenül vagy közvetve éppen a jelen helyzet sajátosságai jutnak kifejezésre. Míg Max Webernél az „értékmentes társadalom-tudomány“ csak annyiban lehetséges, amennyiben az egyértelműen elhatárolja magát a valóságos gyakorlattól, addig a dezideologizálás szószólói éppen fordítva, a kor történelmi gyakorlatában vélik felfedezni az ideológiamentes, tisztán objektív tudományosság lehetőségét és szükségszerűségét. Ez a különös „visszajára fordulás“ nemcsak a társadalmi képlet sajátos módosulását jelzi, hanem egyszerűen mind arra figyelmeztet, hogy tudomány és ideológia összefüggésének vizsgálatában — és így a kérdéssel kapcsolatos polemikában is — új követelmények merültek fel, amelyekről a kérdés marxista szellemű megközelítése semmiképpen sem tekinthet el.

Mindenekelőtt arról van szó, hogy ma már a vita nem egyszerűen a tudomány osztálymeghatározottságának vagy értékmentességének alternatívája körül forog, hanem közvetlenül a jelenkor gyakorlatának jellegét érinti. Egyértelműen kiderül ez például Ralf Dahrendorf jellemzéséből, aki szerint a dezideologizálás korát mindenekelőtt az határozza meg, hogy a világnézetben alapuló politika helyébe az esetről esetre alkalmazkodó politika, az átfogó koncepciók helyébe az egyes esetek pragmatikus vizsgálata lép (R. Dahrendorf: *Das Ende der Ideologie*). Nos, ha az ideológiamentesség követeléséhez maga a „gyakorlat“ szolgál érvel, akkor aligha kétséges, hogy a „wertfreie Wissenschaft“ (értékmentes tudomány) hagyományos felfogását visszaverő korábbi érvek nemcsak hogy elégtelenek, de könnyen célt is téveszthetnek.

Már maga az a tény, hogy az „értékmentes tudomány“ gondolata szükségszerűen a szubjektívizmus kizárását is előzta, oda vezet, hogy „tisztán objektive tudományos“ módszer érvényesülése az új helyzetben külön jelentőséget kap. A gyakorlatban ugyanis a szubjektum mindenekelőtt cselekvő, közvetlenül ható tényező minőségében van jelen. Ennélfogva itt az „értékmentesség“ követelése, bizonyos értelemben, egybeeshet a már racionalizált tevékenység módszereit, szabályait tudományosan, azaz szubjektívizmusmentesen érvényesítő emberi cselekvés objektív követelményével. Ha a tudományos-műszaki forradalom jegyében formálódó jelenkori társadalomgyakorlat sajátosságait figyelembe vesszük, akkor rá kell eszmélnünk, hogy ennek az egybeesésnek a lehetőségével hovatovább szélesedő fronton kell számolni. Amilyen mértékben a tudomány behatol az emberi tevékenység minden területére, ugyanolyan mértékben erősödik az emberi cselekvés észszerű megszervezésének, a szubjektum objektívizálódásának a szükségessége. Ezért a jelenkor gyakorlatáról joggal mondhatjuk, hogy miként a természettudományok esetében a megismerés osztálymeghatározottsága csupán a lét- és ismeretelméleti alapokat feszegető, legáltalánosabb filozófiai problémák szintjén jelentkezik, ugyanúgy korunk hovatovább technicizálódó, természettudományos egzaktiságot öltő gyakorlatában annak ideológiai-politikai töltete csupán az egész rendszer alapjait hordozó, osztálytársadalmi méretű mechanizmusában, történelmi dimenzióiban mutatkozik meg és jut érvényre. Ez a fajta gyakorlat tehát — hovatovább társadalmiasuló jellegénél fogva — az ideológiának azt a formáját teszi elavulttá, amelynek alapja az elszigetelt, a természeti egyén. Ezzel szemben olyan ideológiát, olyan gondolkodás- és cselekvésmódot kíván, amelyben tudomány és filozófia, elmélet és gyakorlat egyazon megismerő és valóságot formáló folyamatnak két szerves mozzanata. A jelen gyakorlat követelménye tehát nem az, hogy „száműzzük“ az ideológiát, hanem igenis az, hogy az emberi tevékenységbe behatoló tudományt a forradalmi filozófia szintjére emeljük, illetve a termelőerővé felnövő tudományt kiszabadítsuk a „hamis tudat“ társadalmilag intézményesített formájából.

Tudomány és ideológia szembeállítása nem is annyira a közgondolkodásban, mint inkább a szakirodalomban oly mértékben meghonosodott, hogy jobbára már csak ebben a dichotómiában tudjuk az emberi megismerést elgondolni. Márpedig ebben az ellentétezett viszonyban mindegyik csakis így jelentkezik, mint a másik tagadása: a tudomány mint „nem ideológia“, és fordítva: az ideológia mint „nem

tudomány". Erről az alapról kiindulva a logikai elemzés szükségképpen olyan meghatározáshoz jut el, amely a tudományt és ideológiát mind genetikai, mind strukturális, mind pedig funkcionális szempontból egymás kölcsönös ellentétéként határozza meg. Míg a tudomány az emberi megismerés egyetemes, objektív formája, addig az ideológia a valósághoz való gyakorlati viszony affektív, tehát szubjektív átélése; a tudomány a tényekre vonatkozó és szigorúan ellenőrizhető ismeretek összessége, ezzel szemben az ideológia a társadalmi és politikai érdeket kifejező, s mint ilyen, értékítéleteket tartalmazó nézetek, eszmék rendszere; míg a tudomány tulajdonképpen „hivatása“ a minden szubjektív mozzanatot kizáró megismerés, addig az ideológia igazi rendeltetése a cselekvés gyakorlati ösztönzése, eligazítása, igazolása.

Lehetetlen észre nem venni, hogy ez az ellentét gyanúsán emlékeztet a polgári gondolkodás történetéből ismert sok más szembeállításra, így például tudomány és filozófia, természettudomány és társadalomtan, vagy akár elmélet és gyakorlat, technika és ember stb. antinómiájára. Van-e egyáltalán valamiféle jelentősége ennek a hasonlóságnak? Van, méghozzá többszörös.

Mindenekelőtt a hasonlóság korántsem véletlen, ellenkezőleg: arra utal, hogy tudomány és ideológia — mint abszolút ellentétpár — az idők folyamán mintegy magába szívta akár közvetlenül, akár áttételesen mindezeket a szemléleti dichotómiákat. Ennélfogva a szóban forgó viszony abszolút egyértelmű antinómiává merevítő felfogás maga is többrétegű, sokszorososan összetett; vizsgálata eleve megkívánja az egymásra rakódó különböző síkok megkülönböztetését.

A kérdéses szemléleti „szinkretizmus“ bizonyos értelemben ugyancsak szükségyszerű, nevezetesen annyiban, amennyiben az ominózus összefüggés, amelyet ilyenképpen eltorzítva, tudomány és ideológia néven szokás jelölni, ténylegesen többoldali, vagy ha úgy tetszik, többsíkú, mivel történelmileg változó.

Végül a jelzett hasonlóság azt is elárulja, hogy „tudomány és nem tudomány“, illetve „nem ideológia és ideológia“ kétszeresen polarizált, végtelenségig abszolútizált ellentétének a már említett többi összefüggés — tudomány és filozófia, elmélet és gyakorlat stb. — összetartozó mozzanatainak egyértelmű, merev szétválasztása és szembeállítása felel meg.

Joggal felmerül persze a kérdés, mennyiben írható az ideológia és tudomány szembenállásában rejtőző valóságos kérdés összekuszálása kizárólag a polgári gondolkodás számlájára. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az interpretáló szakirodalom akarva-akaratlanul kiragadta az ideológia értelmezését a marxi—engelsi életmű egészéből, és így a „hamis tudat“ jelentése is megtévesztő megvilágításba került. Ezért nem árt emlékeztetni arra, hogy *A német ideológia* a hamis tudat terminust az emberi lét anyagi és szellemi termelésének elemzése kapcsán használja, mégpedig e viszony meghatározott, különös formájának jellemzésére. Az ideológia kifejezés mindenekelőtt azt a diszkrépanciát kívánja jelölni, amely az emberi élet termelésének anyagi és eszmei mozzanata között e fizikai és szellemi munka, a külső természet és az emberi természet humanizálásának szétválasztásával és külön pályákon haladó fejlődésével történelmileg szükségyszerűen létrejött. Mármost ezt a jelentéstartalmat azonosítani a „hamis tudat“ értelmével annyit jelent, mint egyenlőségi jelet tenni a történelmi szükségyszerűség és annak egy társadalmilag különös formája közé. Az ideológia az emberi létezés és cselekvés történelmileg szükségyszerű módja az anyagi és szellemi termelés elkülönülésének feltételei között, mindaddig, míg az ember meg nem valósította önmagát mind anyagi, mind eszmei síkon mint egyetemesen szabad és tudatos társadalmi szubjektumot, azaz létre nem hozta — a *Grundrisse* kifejezésével élve — azt az általános intellektust, amely lehetővé teszi, hogy tudatosan alárendelje magának tulajdon társadalmi összefüggéseit. Ezzel szemben a „hamis tudat“ az ideológiának ama különös formáját jelenti, amelyben a lét szellemi termelése még nem valóságos társadalmi gyakorlat, az élet anyagi termelése pedig még nem alapulhat tényleges társadalomelméleten. Ez a forma éppen azt jelzi, hogy a szellemi termelésnek még nincs egységes társadalmi objektuma, az anyagi termelésnek még nincs egységes társadalmi szubjektuma. Ez a tudat azért hamis, mert az emberi lét anyagi termelésében nincs jelen az önmagára-vonatkozás mint szubjektív társadalmi viszony; az élet szellemi termelésében viszont az önmagára-vonatkozás csupán illuzórikus objektum-teremtés.

Louis Althusser helyes irányban indul el, amikor az ideológiát az emberi tevékenységgel szoros összefüggésben próbálja megragadni, azaz mint gyakorlati létmódot értelmezni. Csakhogy nem határolja el ezt a történelmileg szükségyszerű gyakorlatot annak „hamis tudat“-formájától. Ezért aztán gondolatmenete öhatárolanul téves vágányra siklik. Képtelen az ideológiát egyidejűleg a megismerés és a tevékenység mozzanataként felfogni.

A baj csak ott van, hogy a lét anyagi és szellemi termelésének történelmileg kettéhasadt folyamatait „elméleti gyakorlat” és „ideologikus gyakorlat” néven két, elvileg különböző létviszonyra tagolja, hanem ott is, hogy ezzel a merev kettéválasztással egyszersmind éles határt von társadalmi gyakorlat és tudományos gyakorlat közé. Más szóval, Althusser nem lát kiutat a társadalmi gyakorlat számára a természeti szükségszerűség világának mintája szerint értelmezett elidegenedett zárt birodalmából. Igaz, Marx *A tőkében* figyelmeztet arra, hogy az anyagi termelés mindig is a szükségszerűség birodalma marad. Ám azt is hozzáteszi, hogy ez a szükségszerűség minőségileg különbözik majd a korábbiától, amennyiben a mindenképpen társadalmiasult, kollektív tevékenység úrrá lesz rajta, létrehozza benne a valóságos szabadság mozzanatát. Márpedig a lét anyagi és szellemi termelésének ezt a tényleges egységét nem lehet megteremteni anélkül, hogy magát a társadalmi gyakorlatot a tudományos elmélet szintjére ne emeljük.

Ha a tudomány, a technika erőteljesen behatol az emberi lét hagyományosan spontán mindennapjaiba, teljessé teszi az egyén kiszolgáltatottságát tulajdon társadalmi erőivel szemben. Nem igaz, hogy a termelőerővé forradalmasuló tudomány társadalmilag semleges, „ideológiamentes” közeget hoz létre. A gép valóban nem közgazdasági kategória, de mint valóságosan működő technika, létmódja nem lehet más, mint a gazdaság. Alkalmazása teszi a technikát gyakorlatilag termelőeszközzé, márpedig alkalmazása óhatatlanul társadalmi viszony, ami objektíve hordozza a cél, az érteleme kérdőjelét. Minél inkább tért hódít az objektív, az általános elméleti megismerés a lét anyagi és szellemi termelésének szférájában, annál sürgetőbbé, parancsolóbbá válik, annál inkább létszükségletté lép elő az egyént a gondok és érdekek magánvilágába záró mindennapi lét áttörése, a jöszerevével hagyományos, „természetadta”, spontán életmód társadalmi forradalmasítása. A tevékenység mind szélesebb körű és átfogóbb technicizálódása, operacionálizálása — és ezzel együtt a fizikai egyének mint természeti szubjektumnak a tényleges kiiktatása a folyamatnak csupán egyik oldala, egyik mozzanata. A másik oldalon az egyének mindinkább szembesülnie kell társadalmi-történelmi önmagával, hovatovább tudományosabban anticipálnia kell magát mint társadalmi jövőndőt. Ki kell tehát lépnie a hagyományos mindennapok szűk szférájából, viszonyát a valósághoz elméletileg kell meghatározni, mégpedig az elméletnek valóban dialektikus, tehát szüntelenül táguló horizontot, sokoldalúságot, szüntelen kritikái önszembesülést követelő értelmében.

Az emberi tevékenység objektív feltételeiben végbemenő forradalmi méretű és horderejű mutációk csak annyiban válhatnak az emberi gazdagság forrásává, amennyiben az ember gyakorlatilag képes elsajátítani őket. Márpedig ez az elsajátítás nem más, mint a megfelelő szubjektív társadalmi képességek kimunkálása. Nos, éppen ez a legfőbb történelmi hivatása a szocialista, a kommunista építés gyakorlatának. Ami az eddigi társadalmi forradalmak során csak viszonylagosan, mozzanatszerűen és főleg visszajáró fordultan következhetett be — az objektív körülmények és a szubjektív emberi tevékenység változásának egybeesése — itt, a szocialista, a kommunista építés folyamatában a gyakorlat meghatározó jégyévé kell hogy emelkedjék; ezt magának az emberi tevékenységnek, a kultúrának, az emberi létnek az érdeke követeli meg. „A kommunizmus abban különbözik minden eddigi mozgalmától — olvassuk *A német ideológiában* —, hogy felforgatja valamennyi eddigi termelési és érintkezési viszony alapzatát, és első ízben kezeli az összes természetadta előfeltételeket tudatosan az eddigi emberek eredményeiként, lehántja róluk a természetadta jellegüket, és aláveti őket az egyesült egyének hatalmának.” Ez a folyamat, bizonyos értelemben, valóban „deideologizálás”, amennyiben a spontán, a természeti, a mindennapok uralta létforma alóli teljes felszabadulást követeli meg, a forradalmi gondolkodás- és cselekvésmód elsajátítását, létszükségletté érlelődését a társadalom valamennyi tagjától. Csakhogy ez a „deideologizálás” éppen a tudományos világnézeten alapuló emberi lét tudatos megtervezése és megszervezése.

Ellentétben az „ideológiák alkonyát” sugalmazó konklúzióval, amely egyfajta békahorizontú, pragmatista gyakorlatot ajánl, a kor, amelybe az emberiség lép, a tudományos ideológiát létformává emelő forradalmi gyakorlatot követeli meg és készíti elő. A vak szükségszerűsége, az anarchián, az egyszer s mindenkorra adott viszonyokon, a spontán hagyományokon, merev normákon alapuló gyakorlat napja van leáldozóban, hogy helyébe az ésszerűen és az emberi természethez méltóan megszervezett, a történelmi jövőndő irányába egyre tágábbra nyíló, kollektív társadalmi gyakorlat lépjen.

Pártunk programja, pártunk ideológiája ezt a kort van hivatva eszmeileg előkészíteni.